

ПРАВОВА ПРИРОДА ПАЛІАТИВНОЇ ДОПОМОГИ В УКРАЇНІ: РЕАЛІЗАЦІЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ ГРОМАДЯН НА ОХОРОНУ ЗДОРОВ'Я ТА СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ

THE LEGAL NATURE OF PALLIATIVE CARE IN UKRAINE: IMPLEMENTATION OF CITIZENS' CONSTITUTIONAL RIGHTS TO HEALTHCARE AND SOCIAL PROTECTION

Аніщенко М.А., к.ю.н., доцент
доцент кафедри соціальної медицини, громадського здоров'я,
медичного та фармацевтичного права
Запорізький державний медико-фармацевтичний університет

У статті проаналізовано основні нормативно-правові акти, які регулюють діяльність у частині забезпечення організації надання паліативної допомоги в Україні та дотримання конституційних прав громадян на охорону здоров'я. Констатовано, що ефективність діяльності системи охорони здоров'я напряму залежить від економічного та соціального благополуччя, а також політичної стабільності країни. Теоретично обґрунтовано, що складовими паліативної допомоги є медична, соціальна, духовна і психологічна підтримка хворого та осіб, які його доглядають. Розглянуто етапи, види та основні принципи надання паліативної допомоги. Розмежовано поняття «паліативна допомога», «хоспісна допомога». Окреслено проблематику правового регулювання у даному напрямі, зокрема: відсутній єдиний законодавчий документ (Закон України «Про паліативну допомогу населенню»), у якому буде визначено статус паліативного хворого, умови фінансування, організаційні питання надання медичної допомоги та Стратегія розвитку паліативної та хоспісної допомоги в Україні до 2030 року; відсутня ефективна система підготовки та підвищення кваліфікації лікарів та медичного персоналу; відсутній належний облік паліативних пацієнтів, обсягів надання паліативної допомоги (наявна статистика стосується у першу чергу стаціонарної паліативної допомоги, амбулаторна ж відсутня) та належний порядок взаємодії між працівниками закладів охорони здоров'я, а також надавачами соціальних послуг з надання паліативної допомоги. Зроблено висновок, що незважаючи на позитивні зміни у даному напрямі, питання щодо правового регулювання надання паліативної допомоги перебуває на стадії розвитку, а тому вимагає державної підтримки і фінансування програм розвитку паліативної і хоспісної допомоги на національному, регіональних та місцевих рівнях. Крім того, потребує імплементації позитивний міжнародний досвід у частині, що стосується навчання родичів паліативних пацієнтів спеціальним методам догляду за важкохворими (при медичних закладах організовано проведення відповідних консультацій, тренінгів).

Ключові слова: паліативна допомога, конституційні права, соціальні права, право на соціальний захист, право на медичну допомогу, пацієнт, захист прав і свобод, європейські стандарти, гарантії права на соціальний захист.

The article analyzes the main legislative and legal acts that regulate activities in terms of ensuring the organization of palliative care in Ukraine and compliance with the constitutional rights of citizens to health care. It is stated that the effectiveness of the health care system directly depends on the economic and social well-being, as well as the political stability of the country. It is theoretically substantiated that the components of palliative care are medical, social, spiritual and psychological support for the patient and those caring for him. The stages, types and basic principles of palliative care are considered. The concepts of "palliative care" and "hospice care" are distinguished. The issues of legal regulation in this area are outlined, in particular: there is no single legislative document (the Law of Ukraine "On Palliative Care to the Population"), which would determine the status of a palliative patient, financing conditions, organizational issues of providing medical care and the Strategy for the Development of Palliative and Hospice Care in Ukraine until 2030; There is no effective system of training and advanced training of doctors and medical staff; there is no proper accounting of palliative patients, the volume of palliative care (available statistics relate primarily to inpatient palliative care, there is no outpatient care) and a proper procedure for interaction between employees of health care institutions, as well as providers of social services for the provision of palliative care. It was concluded that despite positive changes in this area, the issue of legal regulation of the provision of palliative care is at the stage of development, and therefore requires state support and funding for programs for the development of palliative and hospice care at the national, regional and local levels. In addition, positive international experience in the area of training relatives of palliative patients in special methods of caring for seriously ill patients needs to be implemented (relevant consultations and trainings have been organized at medical institutions).

Key words: palliative care, constitutional rights, social rights, right to social protection, right to medical care, patient, protection of rights and freedoms, European standards, guarantees of the right to social protection.

«Твоє життя має значення, тому що ти – це ти. І твоє життя матиме значення до останньої миті. Ми зробимо все можливе не тільки для того, щоб ти упокоївся в мирі, але й щоб жив, а не існував, до смерті».

Дейм С. Сандерс (засновник сучасного хоспісного руху) [1]

Постановка проблеми. Ефективність діяльності системи охорони здоров'я напряму залежить від економічного та соціального благополуччя, а також політичної стабільності країни. Конституційний обов'язок держави – створити умови для ефективних і доступних медичних послуг та медичного обслуговування населення; забезпечити захист та зміцнення здоров'я і благополуччя громадян [2]. Незважаючи на те, що паліативна допомога відносно новий напрям у сучасній медицині України, потреба у її наданні постійно зростає. Так, згідно з інформацією Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), яка у 1982 році була ініціатором створення паліативної медицини як допомоги інкурабельним (невиліковним) онколо-

гічним хворим, щорічно її потребують понад 40 млн. осіб (серед дорослих основні види захворювань – хронічні хвороби системи кровообігу, злоякісні новоутворення, ВІЛ-інфекція/СНІД, цукровий діабет; серед дітей – вроджені вади розвитку, злоякісні новоутворення, генетичні, онкогематологічні, орфанні та інші невиліковні та такі, що загрожують і обмежують життя захворювання). До 2040 року потреба у світі у паліативній та хоспісній допомозі (ПХД) може збільшитися на 25-47% [3; 4].

Основне завдання паліативної допомоги – симптоматичне лікування, знеболення, належний догляд, психологічна підтримка та соціальна допомога пацієнтам із загрозливими для життя або інкурабельними захворюваннями, коли лікування, що спрямоване на одужання, є неефективним чи безперспективним. Це, відповідно, передбачає створення та розвиток ефективної правової бази, яка регламентує надання паліативної допомоги хворим на різних стадіях перебігу хвороби, організації міжвідомчої та міжсекторальної координації і взаємодії, так як доволі

часто пацієнти похилого віку перебувають одночасно як у сфері діяльності закладів охорони здоров'я, так і установ соціального захисту населення.

Стан опрацювання цієї проблематики. Питання правового регулювання забезпечення організації надання паліативної допомоги в Україні досліджували М.Л. Аряєв, В.М. Бронова, Д.А. Вискушенко, О.О. Вольф, Н.Г. Гойда, К.В. Данилюк, В.М. Запорожан, В.М. Князевич, Ю.В. Максименко, Р.О. Моїсеєнко, І.Я. Сеньюта, Т.М. Трохимчук, О.В. Устінюв, А.В. Царенко, В.В. Чайковська та інші. Разом з тим, незважаючи на суттєвий внесок вчених, низка питань у контексті досліджуваної проблеми, а також з урахуванням законодавчих змін залишилася поза увагою.

Метою статті є дослідження основних законодавчих та правових актів, які регулюють діяльність у даному напрямі, окреслення проблематики та шляхів трансформації даного напрямку.

Виклад основного матеріалу. Парламентською асамблеєю Ради Європи у 1999 році прийнято резолюцію «Про права хворих і вмираючих людей», якою звернено увагу на обмеженість сучасних технологій продовження життя та необхідність забезпечення гідних умов останніх днів життя людини, що вмирає [4]. Починаючи з 2006 року, питання щодо розвитку та удосконалення паліативної допомоги взято на контроль і громадських організацій України, зокрема Всеукраїнської Асоціації паліативної допомоги та Всеукраїнської Ради захисту прав та безпеки пацієнтів. У 2010 році створено Всесвітню громадську організацію «Українська ліга сприяння розвитку паліативної та хоспісної допомоги» та Перший формуляр лікарських засобів для надання паліативної та хоспісної допомоги (другий розроблено у 2011 році). У цьому ж році Закон України «Про внесення змін до Основ законодавства України про охорону здоров'я щодо удосконалення надання медичної допомоги» від 07.07.2011 № 3611-VI доповнено статтею 35-4 «Паліативна допомога» [5].

Паліативна допомога – комплекс заходів, спрямований на покращення якості життя пацієнтів усіх вікових категорій та членів їхніх родин, які зіткнулися з проблемами, пов'язаними із захворюваннями, що загрожують життю [6]. Згідно з визначенням, наданим поняттю «паліативна допомога» ВОЗ у Резолюції 67-сесії Всесвітньої асамблеї охорони здоров'я – це певний підхід, який надає можливість покращити якість життя пацієнтів (дітей і дорослих) та їх сімей, перед якими виникли проблеми, пов'язані з небезпечним для життя захворюванням, шляхом запобігання та полегшення страждань за рахунок виявлення на ранніх стадіях, об'єктивній оцінці та ефективному лікуванню болю та інших проблем (фізичних, психосоціальних, духовних) [7].

З позицій конституційного права, на нашу думку, отримання особою, яка цього потребує, паліативної допомоги є результатом реалізації як конституційного права на медичну допомогу, так і конституційного права на соціальний захист.

Так, згідно ст. 46 Конституції України, громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом. Це право гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення; створенням мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними [2].

Разом з тим, у ст. 49 Конституції України сказано, що кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування [2]. Поняття медичної допомоги розкрито в ст. 3 Закону України «Основи законодав-

ства України про охорону здоров'я», де зазначено, що медична допомога - діяльність професійно підготовлених медичних працівників, спрямована на профілактику, діагностику та лікування у зв'язку з хворобами, травмами, отруєннями і патологічними станами, а також у зв'язку з вагітністю та пологами [8]. Особливості надання медичної допомоги деталізується в розділі V «Медична допомога» цього ж Закону, в якому, до речі міститься і вже зазначена нами стаття 35-4 «Паліативна допомога», в якій надано вищенаведене визначення паліативної допомоги. Як видно з назви та із самого визначення, яке міститься у Законі, «паліативна допомога» не є суто медичною допомогою, як, наприклад, «екстрена медична допомога», «первинна медична допомога», «спеціалізована медична допомога» [8]. В той же час, Закон України «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення» в ст. 4 називає паліативну допомогу «паліативною медичною допомогою», що на нашу думку, з огляду на вищенаведене, є не зовсім коректно та потребує переосмислення [9]. Однак, оскільки визначення «паліативна допомога» міститься у розділі V Закону під назвою «Медична допомога», паліативна допомога є дуже дотичною до поняття «медична допомога», оскільки передбачає безумовну участь медичних працівників та закладів охорони здоров'я у її наданні. Разом з тим, аналізуючи зазначені в нашому дослідженні нормативно-правові акти, паліативна допомога може надаватися не лише медичними працівниками, але і мультидисциплінарними командами, до складу яких можуть входити в тому числі соціальні працівники, психологи, волонтери, юристи, священослужителі та інші особи за потребою. В свою чергу, до Класифікатора соціальних послуг, що затверджений Наказ Міністерства соціальної політики України 23.06. 2020 року № 429 було внесено такий вид соціальних послуг, як паліативний догляд, отримувачами якої є особи, які отримують паліативну допомогу та члени їх сімей [10].

Паліативні пацієнти та члени їх сімей повинні отримати належну медичну допомогу, яка забезпечить їм максимальний рівень якості життя, обов'язком же держави є доступність паліативної допомоги. Забезпечення надання паліативної допомоги умовно поділяють на два етапи – полегшення страждань хворого упродовж усього періоду хвороби та паліативна допомога в останні місяці, дні і години життя хворого.

Виокремлюють два види паліативної допомоги – загальну (надається у амбулаторних умовах чи за місцем перебування пацієнта медичними працівниками загальної практики (сімейними лікарями, терапевтами та ін.) та спеціалізована (надається мультидисциплінарною командою медичного закладу, діяльність якої урегульовано Порядком взаємодії суб'єктів при наданні соціальної послуги паліативного догляду вдома невиліковно хворим, затвердженим спільним наказом Міністерства охорони здоров'я України та Міністерства соціальної політики України 23.05.2014 № 317/353) [11].

Складовими паліативної допомоги є медична (симптоматична терапія, попередження та лікування больового синдрому, медикаментозна терапія, ефективне знеболення), соціальна (надання соціальних послуг) та духовна і психологічна підтримка хворого та інших осіб, які його доглядають [12, с.41]. Інноваційною складовою є соціальна складова, вона має комплексний характер, її реалізація забезпечується мультидисциплінарною командою, до складу якої в обов'язковому порядку входять соціальні працівники.

Паліативна допомога забезпечується відповідно до принципів доступності, планування, безперервності та наступності (інтеграція та координація паліативної допомоги до процесу надання медичної допомоги у медичних закладах; взаємодія медичних працівників та забезпечення наступності надання медичної допомоги згідно

з клінічним маршрутом Пацієнта). Паліативну допомогу надають комунальні та приватні заклади охорони здоров'я, а також фізичні особи-підприємці, яким надано ліцензію на медичну практику. Зазначений вид допомоги є мобільним (медичні послуги надаються вдома) та стаціонарним (медичні послуги надаються у лікарні).

У 2017 році Законом України «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення» від 19.10.2017 № 2168-VIII визначено, що державою гарантовано фінансування надання ПХД населенню за рахунок бюджету [9]. Порядок надання паліативної допомоги затверджено наказом МОЗ України від 04.06.2020 № 1308 «Про удосконалення організації надання паліативної допомоги в Україні» [5], який спрямовано на створення сучасної системи організації надання паліативної допомоги як дорослим, так і дітям. Паліативна допомога надається з моменту діагностики разом з лікувальною терапією, адаптується до потреб пацієнта у міру прогресування хвороби пацієнта до заключної фази. Найбільшу ефективність зазначена програма має у разі інтеграції в існуючі системи охорони здоров'я та присутності на усіх рівнях надання медичної допомоги.

Наказом МОЗ України від 06.04.2023 № 643 затверджено стандарти медичної допомоги «Хронічний больовий синдром у дорослих та дітей» [13]. У лютому 2024 року наказом Мінсоцполітики України затверджено Державний стандарт соціальної послуги паліативного догляду, яким визначено зміст, обсяг, умови та порядок надання соціальної послуги паліативного догляду. Соціальні послуги надаються за результатами комплексного визначення ступеня індивідуальних потреб, плану та відповідного договору про їх надання. Пунктом 3 Розділу I зазначеного вище документу передбачено, що соціальні послуги паліативного догляду, відповідно до норм державного стандарту, надаються безоплатно, платно чи за диференційованою оплатою згідно з нормами чинного законодавства [14]. Підставою для отримання зазначеної послуги є: рішення визначеного структурного підрозділу з питань соціального захисту населення, у випадку дії на території України або окремих її місцевостей воєнного стану – надавача соціальних послуг про надання соціальної послуги у порядку, визначеному законодавством; путівка на влаштування до інтернатної установи; заява отримувача соціальної послуги чи його законного представника або уповноваженої особи органу опіки та піклування.

У грудні 2024 року постановою Кабінету Міністрів України затверджено порядок реалізації програми державних гарантій медичного обслуговування населення на 2025 рік, відповідно до якої розширюється спектр послуг з надання паліативної допомоги, зокрема, збільшується кількість послуг із 1 до 7, кожна з яких має свої коефіцієнти [15]. Упроваджуються дві послуги з надання допомоги особам похилого віку з коморбідними станами та особам з віковою деменцією. Крім того, передбачено збільшення фінансування для пацієнтів з наслідками тяжких черепно-мозкових травм, для дітей запроваджено підвищені коефіцієнти [16]. Як бачимо, паліативна допомога входить до переліку послуг, що фінансується за рахунок програми медичних гарантій. Разом з тим, для того, щоб НСЗУ закуповувала даний вид послуг, необхідна команда лікарів – лікар, що надає паліативну допомогу, медсестра, яка попередньо пройшла відповідні курси, психолог та соціальний працівник.

У січні 2025 року розпорядженням Кабінету Міністрів України схвалено Стратегію розвитку системи охорони здоров'я на період до 2030 року та затверджено План заходів з її реалізації у 2025-2027 роках. Відповідно до пунктів 27, 66 Плану заходів з реалізації Стратегії у 2025 році ключовими завданнями у досліджуваному напрямі є забезпечення розвитку: паліативної допомоги та доступу до ефективного знеболення (розвиток регіональних мереж

закладів з надання паліативної допомоги, скоординованість дій закладів охорони здоров'я та надавачів соціальних послуг під час надання паліативної допомоги) та системи підготовки фахівців з реабілітації та професіоналів з психологічної допомоги (розробка правових документів щодо залучення професіоналів з вищою немедичною освітою з психологічної допомоги у медичній сфері (за потреби) та соціальних працівників до роботи у складі мультидисциплінарних команд з надання паліативної та реабілітаційної допомоги у закладах охорони здоров'я, реабілітаційних закладах та закладах з надання психіатричної допомоги) [17].

Однією з ланок при наданні паліативної і хоспісної допомоги є хоспіс. На думку деяких правознавців (В.М. Запорожан, М.Л. Аряєв), ключове завдання хоспісів – реалізація прав громадян на гарантоване отримання необхідної медико-соціальної допомоги у важкій стадії захворювання. Невід'ємним принципом «філософії» хоспісів є визнання та дотримання права вмираючого пацієнта на останнє бажання [5]. Зазначимо, що у деяких країнах поняття «паліативна» та «хоспісна» розмежовують, пояснюючи це тим, що паліативна допомога надається у медичному закладі загального профілю, а хоспісна у стаціонарному закладі «Хоспіс». Для прикладу, у Німеччині у відділеннях, які надають паліативну допомогу, з метою стабілізації стану хворого, проводиться терапія, у хоспісах же допомога надається наприкінці життя. Крім того, вартою уваги є наукова думка американського вченого S.R. Connor, який зазначає, що вся хоспісна допомога є паліативною, але не вся паліативна допомога є хоспісною [5, с.15].

Вважаємо, що для більш глибокого розуміння правової природи паліативної допомоги, органам державної влади, науковцям, освітянам, медичній, фармацевтичній та пацієнтській громадськості потрібно осмислити процеси сучасної трансформації сфери охорони здоров'я, її правового регулювання та пов'язаного з цим інноваційного підходу до матриці компетенцій сучасного працівника охорони здоров'я, виробити уніфікований підхід до розвитку методів і форм правової освіти у сфері охорони здоров'я [18, с. 67].

Висновок. Таким чином, незважаючи на позитивні зміни, які відбулися останнім часом у правовому регулюванні забезпечення паліативної допомоги, мають місце проблемні питання, основними серед яких є: відсутність єдиного законодавчого документу (Закону України «Про паліативну допомогу населенню»), у якому буде визначено статус паліативного хворого, умови фінансування, організаційні питання надання медичної допомоги та Стратегії розвитку паліативної та хоспісної допомоги в Україні до 2030 року (у серпні 2016 року МОЗ України було розроблено проєкт Стратегії розвитку в Україні паліативної допомоги на період до 2027 року, який передбачено урегулювання організаційних питань у даному напрямі – підготовка правових та організаційних механізмів щодо ефективної діяльності та розвитку мережі паліативних установ охорони здоров'я, проте його так і не було схвалено).

Крім того, наявні питання кадрового забезпечення – відсутні: ефективна система підготовки та підвищення кваліфікації лікарів та медичного персоналу; належний облік паліативних пацієнтів та обсягів надання паліативної допомоги (наявна статистика стосується у першу чергу стаціонарної паліативної допомоги, амбулаторна ж відсутня); належний порядок взаємодії між працівниками закладів охорони здоров'я та надавачами соціальних послуг з надання паліативної допомоги. Також у містечках та віддалених селах наявні випадки щодо обмеження доступу паліативних хворих до медичної, соціальної, психологічної та юридичної допомоги.

Зазначене вимагає державної підтримки і фінансування програм розвитку паліативної і хоспісної допомоги

на національному, регіональних та місцевих рівнях. Крім того, потребує імплементації позитивний міжнародний досвід у частині, що стосується навчання родичів палі-

ативних пацієнтів спеціальним методам догляду за важкохворими (при медичних закладах організовано проведення відповідних консультацій, тренінгів).

ЛІТЕРАТУРА

1. Дейм С. Сандерс. Хоспісний рух. URL: <https://www.stchristophers.org.uk/about/damecicelysaunders>.
2. Конституція України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
3. Всесвітня організація охорони здоров'я. URL: <https://www.who.int/ru/news-room/fact-sheets/detail/palliativecare>.
4. Моїсєєнко Р.О., Гойда Н.Г., Царенко А. В., Князевич В.М., Чайковська В.В. Оптимізація системи паліативної та хоспісної допомоги в Україні: реалії і перспективи. Київ, 2022. 146 с.
5. Запорожан В.М., Аряєв М.П. Біоетика та біобезпека: підручник. К.: Здоров'я, 2013. 456 с.
6. Про удосконалення організації надання паліативної допомоги в Україні: наказ Міністерства охорони здоров'я України від 04.06.2020 № 1308. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0609-20#Text>.
7. ВАОЗ. Укріплення паліативної медичної допомоги у якості одного з компонентів комплексного лікування упродовж усього життя: Резолюція 67 сесії ВАОЗ від 04.04.2014 № А67/31. URL: https://www.un.org/ru/ga/fourth/67/fourth_res.shtml.
8. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 25.11.1992 № 2801-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#n300>.
9. Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення: Закон України від 19.10.2017 № 2168-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2168-19#Text>.
10. Класифікатор соціальних послуг, затверджений Наказом Міністерства соціальної політики України 23.06. 2020 року № 429. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0643-20#n8>.
11. Порядок взаємодії суб'єктів при наданні соціальної послуги паліативного догляду вдома невиліковно хворим, затвердженим спільним наказом Міністерства охорони здоров'я України та Міністерства соціальної політики України від 23.05.2014 № 317/353. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0625-14#Text>.
12. Трохимчук Т.М., Максименко Ю.В., Вискушенко Д.А. Біоетичні проблеми паліативної медицини. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/35962/1/Modern-directions-of-development-of-science-and-technology-40-46.pdf>.
13. Стандарт медичної допомоги «Хронічний больовий синдром у дорослих та дітей», затверджений наказом МОЗ України від 06.04.2023 № 643. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0643282-23#Text>.
14. Про затвердження Державного стандарту соціальної послуги паліативного догляду: наказ Мінсоцполітики України від 20.02.2024 № 70-Н. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0504-24#Text>.
15. Деякі питання реалізації програми державних гарантій медичного обслуговування населення у 2025 році: постанова Кабінету Міністрів України від 24.12.2024 № 1503. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1503-2024-%D0%BF#Text>.
16. Устінов О.В. 2025 рік: яким він буде для медиків і пацієнтів. URL: www.umj.com.ua/uk/publikatsia-261871-2025-rik-yakim-vin-bude-chi-ne-bude-dlya-medikiv-i-patsiyentiv.
17. Про схвалення Стратегії розвитку системи охорони здоров'я на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025-2027 роках: розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.01.2025 № 34-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/34-2025-p?find=1&text=паліат#w1_1.
18. Аніщенко М. А. Перспективний розвиток правової освіти у сфері охорони здоров'я як гарантія реалізації медичної реформи в Україні. Актуальні питання фармацевтичної і медичної науки та практики. 2019. Т. 12, №1(29). С. 67-73.